

УДК 821.161.2.09'06

DOI <https://doi.org/10.52726/as.humanities/2021.1.4>

В. П. КРУПКА

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української літератури,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського,
м. Вінниця, Україна
Електронна пошта: viktor_krupka@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2320-8045>*

В. І. ТКАЧЕНКО

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української літератури,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна
Електронна пошта: flyform@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0492-3817>*

РЕЦЕПЦІЯ ХУДОЖНЬОЇ ЕКОЕТИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ КІНЦЯ ХІХ – ХХ СТОЛІТЬ

У статті представлено дослідження рецепції художньої екоетики як складової екологічної проблематики в українській літературі кінця ХІХ – середини ХХ століття. На основі аналізу праць із філософії та етики окреслено екоетику як явище теорії моралі та науково обґрунтованої галузі знань з відповідними засадами, які застосовуються у практичній сфері, сприятимуть цілісному формуванню екологічного мислення, екологічної свідомості й екологічної культури, системи екологічних цінностей як певних усталених стереотипів людської психіки й поведінки. Висвітлено екологічне знання, яке є ментальною рисою українського народу і простежується на рівнях світогляду, практичного досвіду, міфологічних уявлень, народних звичаїв, обрядів, вірувань. Охарактеризовано екологічне мислення, екологічну свідомість і екологічну культуру як наслідки екологічного знання, що стають пріоритетними характеристиками суспільної свідомості. На прикладі творів української літератури зламу століть і середини ХХ століття, зокрема Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Олександра Довженка й Олеся Гончара означено різні стадії реалізації художньої екоетики. Так, у повісті «Fata morgana» М. Коцюбинського крізь призму образу Меланки простежено внутрішню потребу людини бути якомога ближче до землі, тобто бажане наближення до свого екоетичного ідеалу, в повісті «Тіні забутих предків» висвітлено сакральний зв'язок людини і природи як визначальної суті людського життєствердження, у драмі-феєрії «Лісова пісня» Лесі Українки окреслено етику дикої природи, яка проявляється за принципом календарного часу, у новелі «Битва» Ольги Кобилянської проаналізовано пересторогу соціуму, який у своїй гонитві за матеріальними цінностями зазнає глобальних екологічних катаклізмів, у кіноповісті «Зачарована Десна» О. Довженка розкрито екоетичний ідеал, який вивершується у сотвореному матір'ю світі тощо.

Ключові слова: екоетика, екологічне знання, екологічна свідомість, екологічна культура, екоетичний ідеал, проблематика.

Постановка проблеми. Екологічна етика в останні десятиліття є напрочуд важливою й актуальною соціальною проблемою, тому набуває особливого резонансу, проявляється в різних галузях людської діяльності, у мистецтві зокрема. Художня література усе частіше й частіше занурює читача у розв'язання саме екологічних питань, змушує його співпереживати, задумуватися над проблемами довкілля, ставати активним її охоронцем. Тому звернення до морального статусу природи на часі.

Аналіз попередніх досліджень. О. Левицька у «Філософському енциклопедичному словнику» за редакцією В.І. Шинкарука розглядає екологічну етику як «напрямок у теорії моралі, пов'язаний із процесом осмислення причин і наслідків екологічної кризи, а також із пошуком соціально прийнятних і етично обґрунтованих засобів виходу з неї» [Шинкарук : 188]. У «Сучасному словнику з етики» за редакцією М.Г. Тофтула екологічна етика уже набуває тлумачення галузі знань, «що вивчає моральний

аспект ставлення людини (суспільства, людства) до природи; галузь міждисциплінарних знань, предметом якої є моральні та духовні аспекти ставлення людини до живої і неживої природи. У зарубіжній літературі: екологічна, або інвайроментальна (навколишня) етика – напрям філософсько-етичних досліджень, що орієнтується на перегляд ціннісних основ західної цивілізації та цілісного розвитку людини» [Тофтул : 129].

Така зміна поглядів є цілком закономірною, оскільки потреби сучасного суспільного розвитку вимагають комплексного підходу до розв'язання екологічних проблем, які нині виникають у техногенному світі. Тому філософське вчення набуває рис теоретично обґрунтованої галузі знань з відповідними принципами і концепціями, які слугуватимуть у практичній сфері, сприятимуть цілісному формуванню екологічного мислення, екологічної свідомості й екологічної культури.

Окреслення і формування цих категорій є вкрай необхідним для сучасного соціуму. Власне, вони набувають резонансу завдяки упослідженню розгортанню екологічного знання як певної форми взаємодії людини з навколишнім середовищем, що виформовує систему екологічних цінностей як певних усталених стереотипів людської психіки й поведінки.

Екологічне знання як первісна ланка екологічної етики є однією з етноментальних рис українського народу і простежується на рівні світогляду, практичного досвіду, міфологічних уявлень, народних звичаїв, обрядів, вірувань. Так, в «Українській міфології» Валерія Войтовича з **е м л я** розглядається як «символ жіночого начала, материнства; осмислюється як прародителька і мати-годувальниця всього живого. Земля – велика берегиня вічнозеленого дерева життя» [Войтович : 188]. Отже, в дохристиянських віруваннях українців простежуємо особливе пошанування зі сторони людини Матері-Землі, а отже, її оберігання, озеленення, уквітчування, плекання, тому висаджування зела і квітів є не лише потребою наповнити навколишній світ красою, а й вірою у сакральне життя природи, коли навесні відбувається народження усього живого. Цей культ став одним із чинників української генетичної пам'яті, щоправда, певною мірою він був перекрес-

лений прагматикою і цинізмом ХХ – початку ХХІ століть, коли природні ресурси почали катастрофічно швидко вичерпуватися.

Для художньої літератури важливими є ненаукові компоненти екологічного знання, позаяк саме вони формують передумови екологічної етики як літературознавчої проблеми. З цього приводу варто відзначити *передумовне екологічне, особистісне екологічне та емоційне екологічне знання*. Так, *передумовне екологічне знання* дає можливість наділити природу метафізичними характеристиками, які особливо виразні у творчості письменників кінця ХІХ – початку ХХ століть (М. Коцюбинський, Леся Українка, М. Вороний, Олександр Олесь, П. Тичина та ін.); *особистісне екологічне знання* передбачає активне начало, яке зумовлює тісний інтелектуально-духовний зв'язок з природою, і простежується у творчості усіх письменників, які порушують екологічну проблематику; *емоційне екологічне знання* окреслює переживання, яке виходить за межі процесу пізнання, тобто характеризується залученням ірраціонально-романтичних імперативів, його також можна простежити на всіх етапах розвитку української літератури, де екоетика набувала особливого резонансу.

Екологічне мислення, екологічна свідомість і екологічна культура як наслідки екологічного знання у сучасному суспільстві стають пріоритетними, такими, від яких безпосередньо залежить здоров'я та життєдіяльність людства. Тому їх оприявлення – одна із провідних ознак сучасного мистецтва як екології нашої духовності. І якщо екомислення дає поштовх у нашому внутрішньому світі до відновлення екологічної чистоти, гармонійного співжиття з природою, екосвідомість характеризується, як система багатоступеневої й фундаментальної екологічної освіти та пропаганди, то екологічна культура «лежить в основі екологічної діяльності та екологічної поведінки, у складі яких – зріз суспільно виробленого способу самореалізації людиною себе в природі, культурні традиції, життєвий досвід, моральні почуття та оцінка ставлення людини до природи» [Екологічна культура]. Отже, всеохопна екологізація суспільного простору, її орієнтація на практичну сферу урівноважує, оптимізує та гармонізує систему «суспільство-природа»,

дає їй можливість проявитися на усіх рівнях людської діяльності. А це своєю чергою підсилює та увиразнює екологічну етику у розрізі мистецького складника, естетики слова і душі, про які Олесь Гончар у своєму романі «Собор» устами учителя Хоми Романовича промовляв: «Бережіть собори душ своїх!»

Мета статті – висвітлити екоетичні аспекти як складники екологічної проблематики в українській літературі кінця ХХ–ХХ століть.

Виклад основного матеріалу дослідження. Екологічна етика як складник екологічної проблематики в українській літературі набуває резонансного звучання на визначальних етапах її розвитку, що зумовлено соціально-економічними тенденціями певної доби. Українське письменництво зверталось до цих питань як до допоміжних в розрізі морально-етичних колізій, однак завше дуже влучно робило відповідні акценти, увиразнюючи ідейно-тематичні параметри творів.

Починаючи з кінця ХІХ – початку ХХ століть, спостерігається тенденція до художнього осмислення екологічної етики, зумовленого проявом урбаністичної тематики, що набувала усе ширшого звучання. Як альтернатива, висвітлювалися екоетичні аспекти у творчості М. Коцюбинського, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Вороного, Олександра Олесь, П. Тичини, О. Довженка, О. Гончара, Л. Костенко, Є. Гуцала та ін.

У художній прозі Михайла Коцюбинського, зокрема у повістях «Fata morgana» й «Тіні забутих предків», окреслювана проблематика проявлялася як на спорадичному, так і на яскраво вираженому змістовому рівнях. Своєрідним у цьому ракурсі є образ Маланки – жінки, яку суспільство відірвало від повноцінної роботи на землі, про яку вона мріє усе своє життя (повість «Fata morgana»). Таке відчуження позначається на характері героїні, впливає на її устремління, життєві ідеали. Звідси – маємо внутрішній монолог жінки, який став знаковим в українській літературі зазначеного періоду: «Яка ти розкішна, земле, – думала Маланка. – Весело засівати тебе хлібом, прикрашати зелом, завітчати квітами. Весело обробляти тебе. Тільки тим ти недобра, що не горнешся до бідного. Для багатого пишаєшся красою, багатого годуєш, зодягаєш, а бідного приймаєш лише в яму... Але ще

дочекають наші руки обробляти свої ниви, свої городи, свої садки...» [Коцюбинський : 123]. Власне, тут спостерігаємо внутрішню потребу людини бути якомога ближче до землі: обробляти її, засівати зелом, а отже, наблизитися до свого екоетичного ідеалу, який марився у снах і мріях. Проте моральний процес героїні, внутрішньо викінчений в емпатійному вираженні, не має спромоги реалізуватися. Це стає драмою усього життя Маланки, є наслідком духовної пустки, її власної «ф а т и м о р г а н и».

Етика дикої природи як радикальний напрям екоетики є пріоритетною в повісті «Тіні забутих предків», проте переходить означену межу та перебуває у площині гармонійного співіснування людини і природи. Принцип «Поважай дике життя як священне» набуває особливого, ще й міфічного вираження: у карпатському лісі живуть нявки, арідники, шезники, лісовики, чугайстер, створюючи, таким чином, неоднорідність зображеного. М. Коцюбинський пафос екоетики означає також кризь призму гармонії стосунків Івана і Марічки на лоні природи: «Марічка обзивалась на гру флюяри, як самичка до дикого голуба, – співанками. Вона їх знала безліч. Звідки вони з'являлись – не могла б розказати. Вони, здається, гойдалися з нею ще у колисці, хлюпались у купелі, родились у її грудях, як сходять квітки самосійні по сіножатях, як смереки ростуть по горах. На що б око не впало, що б не сталося на світі: чи пропала овечка, полюбив легінь, зрадила дівка, заслабла корова, зашуміла смерека – все виливалось у пісню, легку і просту, як ті гори в їх давнім, первісним житті.

Марічка і сама вміла складати пісні. Сидячи на землі, поруч з Іваном, вона обіймала свої коліна і потиху гойдалася в такт» [Коцюбинський : 245]. У цьому епізоді повісті чітко висвітлена одна із ключових засад екоетики: «Природа і людина – елементи єдиної системи». Вона дає можливість усвідомити сакральний зв'язок людини з природою, відчуття, як він увиразнює її світосприйняття і світовираження, впливає на міжособистісні стосунки і висновує відчуття майбутнього.

Напрочуд оригінальною є проблема екоетики у драмі-феєрії «Лісова пісня» Лесі Українки. Кризь призму образів дядька Лева і Мавки розкривається морально-етична колізія захисту

природи від людини-руйнівника. Дядько Лев, переселившись у ліс разом з родиною, не дозволяє бездумно нищити його і той відповідає йому взаємністю. Перший сигнал втручання в екосистему лісу простежуємо під час першої зустрічі Лукаша і Мавки, коли хлопець захотів наточити соку:

М а в к а

Не руш! не руш! не риж! не убивай!

Л у к а ш

Та що ти, дівчино? Чи я розбійник?

Я тільки хотів собі вточити соку

з берези [Українка : 5].

Як і в повісті «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського, у «Лісовій пісні» Лесі Українки домінує етика дикої природи, окреслена за принципом календарного часу, коли навесні усе живе народжується, а пізньої осені вмирає. Навіть порушення щонайменшого балансу у лісі призводить до наслідків. І Мавка, як дитя природи, «екологічне сумління» землі, двічі виступає її захисником: уперше, коли не дозволяє Лукашеві понівечити живе дерево, а вдруге, коли відмовляється жати у полі жито («Сестро! не будь як зима, / що не вблагати її, не вмолити!» [Українка : 8]). Однак особливої кульмінації руйнації екосистеми лісу людина досягає після смерті дядька Лева, який оберігав баланс між людиною і природою.

Саме зрубвання дуба призводить до порушення гармонії. На думку літературознавиці О. Турган, у драмі-феєрії дуб «втільює універсальну концепцію світу, в якому воєдино злиті бінарні змістові протиставлення – його основні параметри: добро-зло, земля-небо, життя-смерть, верх-низ, світло-морок. Дуб сполучає глибину й висоту не лише в просторі, а й у часі як символ пам'яті про минуле й надії на майбутнє символ вічності» [Турган : 13]. Своєю «Лісовою піснею» Лесья Українка намагається застерегти людство від катастрофічних наслідків хижацького втручання у природу і навіть, певним чином, пророкує те, як згодом природа їй може помститися за споживацьке нераціональне використання. Отже, на тлі цього твору увиразнюється ще один принцип етики дикої природи: «Невикористання дикої природи – благо».

Цей принцип стає визначальним і в новелі «Битва» Ольги Кобилянської. Головним образом тут постає карпатський праліс, величний

і неповторний у своїй красі. Письменниця персоніфікує його, і він, як мудра людина, виступає проти підступного ворога. Відчуваючи свою невідворотну смерть, ліс хоче ще раз сягнути своєї неповторності, аби, наче на фотографії, запам'ятатися світові: «Папороть заговорила пророчим шелестом; чашки найнепорочніших цвітів розвинулися у викинені цвіти. Страх, що вони могли би завтра перестати жити, збудив у них жадання показатися в останній раз один другому в повній красі» [Кобилянська 1988 : 487]. «Мої особисті переживання відігравали немалу роль в моїх писаннях, – підкреслювала письменниця. – «Битву» бачила я своїми очима» [Кобилянська 1982 : 215]. Отже, в новелі «Битва» О. Кобилянської, як і в драмі-феєрії «Лісова пісня», вчувається пересторога соціуму, який у своїй гонитві за матеріальними цінностями нині зазнає глобальних екологічних катаклізмів.

Художня екоетика в кіноповісті «Зачарована Десна» Олександра Довженка набуває виразно локального характеру і реалізується на рівні образу матері, яка любила, щоб всяке зело «проізростало»: «До чого ж гарно і весело було в нашому горді! Ото як вийти з сіней та подивись навколо – геть-чисто все зелене та буйне. А сад було як зацвіте весною! А що робилось на початку літа – огірки цвітуть, гарбузи цвітуть, картопля цвіте. Цвіте малина, смородина, тютюн, квасоля. А соняшника, а маку, буряків, лободи, укропу, моркви! Чого тільки не насадить наша невгамовна мати.

– Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізростало. Коли вилізає з землі всяка рослиночка, ото мені радість, – любила проказувати вона» [Довженко : 343]. Таке змалювання сільської жінки дає можливість поглянути на її образ як на творця сутності добра і моральних чеснот, осягнути її екоетичний ідеал, який вивершується у власному сотвореному нею світі. Город та обійстя, що потопали щоліта у зелені, були його вираженням і втіленням.

Екоетичних принципів торкається Олександр Довженко в публіцистичних відступах про малу батьківщину, свою «зачаровану Десну», де крізь призму громадянського й морально-етичного проступає екоетика душі: «Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття злива-

ються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну» [Довженко : 388].

Ще більшою мірою художню реалізацію екоетичних засад і принципів спостерігаємо в романі «Собор» Олеся Гончара, де ідейно-проблемною домінантою стає екологія душі, змальована, з однієї сторони, крізь призму образів учителя Хоми Романовича, родини Баглаїв, Єльки, Ягора Катратого, з іншої сторони, Володьки Лободи. І якщо перші живуть своїм повсякденним життям, сповідуючи етичні цінності, то Лобода ладний заради власної кар'єри вчинити навіть не підлість, а моральний злочин, який розгортається у творі ще й в аспекті порушення екологічної проблематики.

Результати й висновки. Отже, в українській літературі кінця XIX – XX століть художня екоетика змальовується на наступних рівнях: у розрізі локального, особистісного світу («Fata morgana», «Тіні забутих предків» Михайла Коцюбинського, «Зачарована Десна» Олександра Довженка); у вимірі сакральному, символічному, масштабному (драма-феєрія «Лісова пісня» Лесі Українки, новела «Битва» Ольги Кобилянської, роман «Собор» Олеся Гончара. Це дає можливість увиразнити екологічну проблему в аспекті літературної екоетики, яка лежить в етноментальному світовираженні нашого народу, й інтенсифікувати осмислення цієї проблеми у творах другої половини XX століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войтович В. Українська міфологія. Київ : Либідь, 2002. 662 с.
2. Гончар О. Т. Собор : роман. Київ : Дніпро, 1989. 270 с.
3. Довженко О. Зачарована Десна : Кіноповість; Україна в огні : Кіноповість; Щоденник (1941–1956). Київ : Веселка, 1995. 575 с.
4. Екологічна культура : Енциклопедія сучасної України. URL http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18680.
5. Кобилянська О. Повісті. Оповідання. Новели. Київ : Наукова думка, 1988. 667 с.
6. Кобилянська О.Ю. Слова зворушеного серця : Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади / О. Ю. Кобилянська ; упоряд., передм. Ф.П. Погребенника. Київ : Дніпро, 1982. 359 с.
7. Коцюбинський М. Твори : в 2 т. : Т.2 / ред. кол.: І. О. Дзевєрін (голова) [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1988. 496 с.
8. Левицька О. Екологічна етика / Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В.І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ : Абрис, 2002. С.188.
9. Тофтул М. Г. Сучасний словник з етики : Словник. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 416 с.
10. Турган О. Міфопоетична семантика зооморфних образів у художній системі Лесі Українки. *Слово і час*. 2005. №8. С. 9–15.
11. Українка Лєся. Лісова пісня [Текст] : драма-феєрія в 3 д. Харків : Фактор, 2004. 127 с.

REFERENCES

1. Voitovych V. Ukrainska mifologija. Kyiv : Lybid, 2002. 662 s.
2. Gonchar O. T. Sobor : roman. Kyiv : Dnipro, 1989. 270 s.
3. Dovzhenko O. Zacharovana Desna : Kinopovist; Ukraina v ogni : Kinopovist; Shchodennyk (1941-1956). Kyiv : Veselka, 1995. 575 s.
4. Ekologichna kultura : Entsiklopediia sychasnoi Ukrainy // http://esu.com.ua/search_articles.php?id=18680.
5. Kobylianska O. Povisti. Opovidannia. Novely. Kyiv : Naukova dumka, 1988. 667 s.
6. Kobylianska O. Slova zvorushenoho sertsia : Shodennyky. Avtobiografii. Lysty. Statti ta spogady / O. Kobylianska; uporiad.; peredm. F.P. Pogrebennyka. Kyiv : Dnipro, 1982. 359 s.
7. Kotsiubynskiy M. Tvory : v 2 t. : T.2 / red. kol.: O.I. Dzeverin (golova) [ta in.]. Kyiv : Naykova dumka, 1988. 496 s.
8. Levytska O. Ekologichna etyka / Filisofskij enzyklopedychnyi slovnyk / NAN Ukrainy, In-t filisofii imeni G.S. Skovorody; [redkol. : V.I. Shynkaruk (golova) ta in.]. Kyiv : Abrys, 2002. S. 188.
9. Torful M.G. Suchasnyi slovnyk z etyky : Slovnyk. Zhytomyr : Vud-vo ZHDU im. I.Franka, 2014. 416 s.
10. Turgan O. Mifopoetychna semantyka zoomorfnykh obraziv u khudozhnii systemi Lesi Ukrainky //Slovo i chas. 2005. № 8. S. 9–15.
11. Ukrainka Lesia. Lisova pisnia. [Tekst] : drama-feieriia v 3 d. Kharkiv : Faktor, 2004. 127 s.

V. P. KRUPKA

*candidate of philological sciences,
senior lecturer of the department of Ukrainian Literature,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
Vinnytsia, Ukraine
E-mail: viktor_krupka@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2320-8045>*

V. I. TKACHENKO

*Candidate of Philological sciences,
Senior Lecturer of the Department of Ukrainian Literature,
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskiy State Pedagogical University,
Vinnytsia, Ukraine
E-mail: flyform@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0492-3817>*

**RECEPTION OF ARTISTIC ECOETHICS IN UKRAINIAN LITERATURE
OF THE END OF XIX - XX CENTURIES**

The article presents a study of the reception of artistic ecoethics as a component of environmental issues in the Ukrainian literature of the late XIX – mid XX century. Based on the analysis of works on philosophy and ethics, ecoethics is outlined as a phenomenon of moral theory and scientifically sound field of knowledge with appropriate principles applied in practice, will contribute to the holistic formation of ecological thinking, ecological consciousness and ecological culture, system of ecological values as certain established stereotypes and behavior. Ecological knowledge is highlighted, which is a mental feature of the Ukrainian people and can be traced at the levels of worldview, practical experience, mythological ideas, folk customs, rituals, beliefs. Ecological thinking, ecological consciousness and ecological culture are characterized as consequences of ecological knowledge, which become priority characteristics of public consciousness. On the example of works of Ukrainian literature of the turn of the centuries and the middle of the XX century, in particular Mykhailo Kotsyubynsky, Lesya Ukrainka, Olga Kobylyanska, Oleksandr Dovzhenko and Oles Honchar, different stages of realization of artistic ecoethics are marked. Thus, in the story “Fatamorgana” by M. Kotsyubynsky through the prism of the image of Melanka traced the inner need of man to be as close as possible to the earth, ie the desired approach to its eco-ideal, in the story “Tini Zabutykh Predkiv” highlights the sacred connection between man and nature as the defining essence of human affirmation, Lesya Ukrainka's fairy play “Lisova Pisnia” outlines the ethics of wildlife, which is manifested on the principle of calendar time, Olga Kobylyanska's short story “Bytva” analyzes the caution of a society that is experiencing global ecological cataclysms in its pursuit of material values, O. Dovzhenko's film story “Zacharovana Desna” reveals the eco-aesthetic ideal that is fulfilled in the world created by the mother, etc.

Key words: ecoethics, ecological knowledge, ecological consciousness, ecological culture, ecological ideal, problematic.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2021

The article was received 13.04.2021